

Infoühiskond ja raamatukogud

Ene Loddes (RiTo 10), Eesti Rahvusraamatukogu teenindusdirektor

Infoühiskonnas on raamatukogud üks riigi infopoliitika võtmeinstituutsioone, Eestis peetakse raamatukogu ikka veel pelgalt vaba aja veetmise kohaks.

Informatsiooni- ja kommunikatsioonitehnoloogia laialdane kasutuselevõtt, infoedastuse kergus ja kiirus, info kättesaadavuse paranemine ja piirideta levimine on andnud põhjust rääkida infoühiskonna saabumisest. Kuigi sellest räägitakse juba paar aastakümnet, on infoühiskonna paradigma alles kujunemas. Konsensust ei ole saavutatud terminites ega kriteeriumides, mille alusel saaks väita, et nüüdisühiskond erineb põhimõtteliselt kõigist eelnenust. Suhteliselt uueks ja väheuuritud valdkonnaks peetakse ka infopoliitikat.

Mõistele "infoühiskond" annavad koolkondade esindajad erineva sisu. Käesolevas artiklis käsitletakse infoühiskonda ja selle toimimist infopoliitika kaudu, seejuures on rõhk infol kui infoühiskonna ainel ning silmas on peetud kogu inimkonna loodud ja talletatud infot andmekandjast – olgu selleks paber, filmilint või arvutimälu – sõltumata. Kesksel kohal on info, mitte tehnoloogia, mille abil ta on toodetud.

Nii nagu terminite "infoühiskond" ja "informatsioon" sisu sõltub kriteeriumist, millest lähtuvalt neid tõlgendatakse, võib ka infopoliitika tähendus olla väga erinev. Et tehnoloogiast determineeritud teooriad on enim mõjutanud arusaamist infoühiskonna olemusest, siis peetakse tihti infopoliitika all silmas info- ja kommunikatsioonitehnoloogia kasutuselevõttuga seonduvat (tehnoloogiapoliitika), mis on tihedalt seostatud majandusarengu ja -poliitikaga. Käesolevas artiklis määratletakse infopoliitikat kui üldmõistet – kui mitmeharulist valdkonda, üldist võrgustikku, mis haarab endasse kõik infot mõjutavad poliitikad olenemata sellest, kas tegu on elektroonilise või muu infokandjaga (Audunson 2001; Oppenheim 1998).

Raamatukogude tulevikust

Diskussioonis raamatukogude vajalikkusest infoühiskonnas võib eristada kahte peavoolu. Tehnoloogilise koolkonna esindajad ennustavad trükitud raamatu ja teiste traditsiooniliste infokandjate kadumist ning asendumist arvutivõrkudes levitatava digitaalinfoga ja raamatukogude muutumist "paberraamatute laoks" (Praust 1998). Arvatakse, et kogu vajalik teave on kaugemas perspektiivis vahendatav ja kättesaadav interneti kaudu. Teine koolkond näeb raamatukogude osatähtsuse kasvu eelkõige kolmel põhjusel (Haywood 1995; Hill 1999; Schiller 1996 jpt):

1. info hulga kasv ning raskused vajaliku teabe leidmisel;
2. informatsioonilise ebavõrdsuse süvenemine ühe riigi piires ja riikide vahel;
3. digitaalkandjail ja arvutivõrkudes avaldatud info säilimise ja arhiveerimisega seotud probleemide teravnemine.

Info hulk maailmas kasvab peadpööritava kiirusega, üha rohkem teavet ilmub elektrooniliselt. Väidetakse, et info hulk internetis kolmekordistub iga mõne kuu järel. Vaatamata ennustustele raamatuaajastu lõppemisest, ei näita trükitud raamatute ja ajakirjade publitseerimine ka arenenud maades langustendentsi. Infohulgas orienteerumine ning endale õige ja vajaliku info leidmine ei ole kindlasti lihtne ülesanne. Raamatukogude personali eelised selle probleemi leevendamisel peituvad nende professionaalses oskuses leida vajalikku teavet infoallikaid omavahel kombineerides. Elektroonilises keskkonnas töötades muutuvad töövahendid, kuid töö sisu jääb samaks.

Raamatukogude kaudu juurdepääs elektroonilisele infole

Nii riikide vahel kui ka ühe riigi piires on paljud uurijad täheldanud ebavõrdsuse süvenemist teabele juurdepääsu osas. Põhjused on eeskätt majanduslikud – info on muutunud kaubaks ja kasumi saamise allikaks ning info omandiõigus on koondunud väikese arvu firmade kätte. Euroopa Liidu nn infoühiskonna direktiiv (Directive 2001/29/EC) tunnistab intellektuaalomandi omandi lahutamatuks osaks ja peab tagama sisutööstuse (andmebaasi tootjate) investeeringutele rahuldava kasumi ennekõike info tarbimise maksustamise teel. Andmebaasidesse koondunud teabe kasutamise teenusena käsitlemine loob aga põhimõtteliselt uue olukorra trükitud infoga võrreldes. Ostu teel omandatud trükiajakirjad jäävad tellijale alles ka siis, kui tellimust ei uuendata; elektroonilise info puhul tasutakse üksnes võimaluse eest seda kasutada ja lepingu lõppemisel suletakse juurdepääs kogu infomassiivile, s.t ka sellele osale, mille eest on juba makstud. Kui kõikide teiste andmekandjate puhul on pärast teose esmaavaldamist seadusega ettenähtud juhtudel lubatud sellest valmistada koopiaid, siis elektroonilise info puhul, mis on koondatud andmebaasidesse, ei oma teose avaldamise fakt enam sellist mõju. Litsentsilepinguga võib kopeerimist tunduvalt piirata. Elektroonilise info, eriti teadusinfo kasutamise juurdepääsupiirangud põhjustavad vähem arenenud riikide konkurentsivõime vähenemist nii hariduses kui ka teaduses. Olukorras, kus hariduse andmise idee ise muutub, kontsentreerudes üha enam iseseisvale õppimisele, elukestvate õppele, muutub infole juurdepääs järjest tähtsamaks. Raamatukogude kaudu pakub riik tasuta juurdepääsu infole ka neile, kes seda osta ei jõua. Vähem tähtis ei ole konkurentsivõime säilitamine. Kuidas oleks see võimalik juurdepääsuta kõige nüüdisaegsemale infole?

Euroopa organisatsioonid toetavad avatud infopoliitikat

Raamatukogude tähtsust infoühiskonnas ja riikliku infopoliitika kujundamisel on toonitanud nii selle valdkonna teoreetikud kui ka rahvusvahelised organisatsioonid – Euroopa Nõukogu, UNESCO ja Euroopa Liit.

Euroopa Liidu Nõukogu on oma istungeil korduvalt käsitlenud kultuuriga seotud probleemistikku, toonitades kultuuri kui teadmushiskonna algelementi. *eEuroperaamkava* vastuvõtmisega algas liikumine digitaalse, teadmistel põhineva majanduse poole. Euroopa arengu tagatisena nähakse kõigi inimeste ja Euroopa piirkondade võrdset juurdepääsu infole. Euroopa Liidu Nõukogu kutsus Euroopa Komisjoni ja liikmesriike üles optimaalselt kasutama käivitatud programme ja ellu kutsuma uusi, et toetada kvaliteetse võrgusisu ja elektroonilise raamatukogu loomist (Council Resolution of 25 July 1996 on electronic...) ning

teadmiste levikut Euroopa rahvaste keeltes, samuti aidata kultuuriväärtusi digiteerida, et säilitada, kaitsta ja tagada juurdepääsu Euroopa mitmekesisele kultuuripärandile (Council Resolution of 21 January 2002 on culture...; Council Resolution of 21 January 2002 on the role...; Council Resolution of 25 June 2002 on preserving...; Council Resolution of 25 June 2002 on a new...). Euroopa Liidu kultuuripoliitika on suunatud keelelise ja kultuurilise mitmekesisuse toetamisele ning soodustab ühiseid tegevusliine selliste rahvusvaheliste organisatsioonidega nagu UNESCO ja Euroopa Nõukogu.

Euroopa Nõukogu infovabaduse deklaratsioon (Declaration... 1982) toonitab, et ideede vaba väljendamine ja infole juurdepääs on demokraatliku ühiskonna vundament. Käesoleva artikli kontekstis tuleks eriti rõhutada kolme põhimõtet, mida infopoliitika kujundamisel järgida: juurdepääsu tagamist igasugusele infole, kahe põhiõiguse – õiguse teada ja õiguse saada tsenseerimata infot – kindlustamist ning avatud infopoliitika teostamist. Euroopa Nõukogu lähtub infoühiskonnaga seotud küsimuste lahendamisel järgmistest eeldustest (Universal Community Service... 1999, 4–5): ühiskonna arengu eelduseks on elujõuline kultuur ja haridus; infotehnoloogia rakendamine nii hariduses kui ka kultuuris on vältimatu; infotehnoloogia rakendamisega kaasnevaid negatiivseid mõjuresid – tööpuuduse kasv, rahvuskultuuri seisundi nõrgenemine globaliseerivas maailmas – saab läbimõeldud infopoliitikaga vältida; madalast infokirjaoskusest ja juurdepääsu puudumisest infole tingitud sotsiaalset kihistumist saab ennetada. Euroopa Nõukogu soovib liikmesriikidel infoühiskonna arendamisel lähtuda viiest põhimõttest (*ibid*, 11–21):

1. ligipääsu tagamine (avalike internetipunktide ja kommunikatsioonivõrkude ehitamine);
2. võrgusisu ja elektrooniliste teenuste arendamine paralleelselt traditsioonilistega (ametliku info ja avalike teenuste pakkumine; haridus- ja kultuuriteenuste arendamine);
3. arvuti- ja infokirjaoskuse levitamine;
4. avaliku ja erasektori koostöö soodustamine finantseerimisel ja teenuste arendamisel;
5. monopoolsete ettevõtete tekkimise vältimine infoturul.

UNESCO – infoühiskonna üks eestseisja

Silmapaistvat osa ülemaailmse infoühiskonna ideede arengus on etendanud UNESCO, kes lähtub oma tegevuses põhimõttest, et infoühiskond peab kindlalt toetuma inimeste põhiõigustele ja –vabadustele ning kindlustama õiguse haridusele, kultuurile ja sõnavabadusele tegelikkuses, kaitstes ja tugevdades teabe kui avaliku hüve positsioone, toetades kultuuride ja keelte mitmekesisust, tagades võimalikult laiapõhjalise juurdepääsu infole hariduslikel ja kultuurilistel eesmärkidel ning arendades kõrgekvaliteedilist, mitmepalgelist ja usaldusväärset võrgusisu (UNESCO... 2002, 6).

Kui möödunud kümnendi algul rääkisid Euroopa Liidu liikmesriigid eelkõige infotehnoloogia ja kommunikatsioonivõrkude arendamisest, siis viimaseil aastail on tulipunkti tõusnud infokirjaoskus ja võrgusisu. On adutud, et tegemist on multidistsiplinaarse valdkonnaga, mis hõlmab nii riigivalitsemist, majandust, haridust, teadust, kultuuri kui ka sotsiaalsfääri. Kasutajasõbraliku infoühiskonna arendamisel ei väärtustata enam üksnes tehnilisi ja

tehnoloogilisi ning majanduslikke aspekte, vaid ka ühiskonna vajadusi kultuuri, hariduse ja teaduse valdkonnas.

Euroopa raamatukoguvõrgu loomine

Esimest korda arutas Euroopa Parlament raamatukogudega seonduvat 1984. aastal. Arutelu päädis resolutsiooniga "Euroopa raamatukogu loomine" (Resolution... 1984), milles püstitati eesmärk luua ühtne Euroopa raamatukoguvõrk. 1985. aastal kutsus Euroopa Liidu Nõukogu resolutsioon (Council Resolution of 27 September 1985...) üles liikmesriike tegema uuringuid, et selgitada raamatukogude olukorda ning raskusi infoühiskonda lõimumisel. Esile tõsteti vajadust konverteerida raamatukogude kataloogid elektroonilisse vormi ning arendada elektroonilist dokumendiedastust.

Ka Jacques Delori aruandes Euroopa Liidu Nõukogule "Kasv, kompetentsus ja tööhõive: väljakutsed 21. sajandisse" ja selle põhjal koostatud valges raamatus majanduskasvu, konkurentsivõime ja tööhõive kohta (Growth... 1993) tõsteti eraldi esile vajadust võrgustada raamatukogud ning teha nende teabevara kättesaadavaks kogu Euroopas.

1990. aastate algul rakendus kaks raamatukoguprogrammi "Telemaatika raamatukogudele" (3. ja 4. raamprogrammi ulatuses, 1990?1998).

Nende eesmärk oli pakkuda paremat juurdepääsu raamatukogude varale. Toetati tegevust neljas valdkonnas: bibliograafiliste andmebaaside loomine, raamatukoguvõrgud, infotehnoloogial põhinevad teenused ja nende avamine kaugkasutajatele ning raamatukogutöö automatiseerimine. Selle programmiga alustati elektronkataloogide loomist, raamatukogude võrgustamist ning elektroonilist dokumendiedastust. Peatähelepanu oli suunatud raamatukogude töö automatiseerimisele ja võrgustamisele. Telemaatika programmid avaldasid suurt mõju raamatukogude koostööle Euroopas. Projektides osalesid rahvus- ja ülikooliraamatukogud. Eesti Rahvusraamatukogu osales 4. raamprogrammiga käivitatud projektis *LibEcon 2000*.

Raamatukogude roheline raamat

Järgmine etapp algas Eluned Morgani aruandega 1997. aastal, mille põhjal võttis Euroopa Parlament vastu resolutsiooni infoühiskonnast, kultuurist ja haridusest (Resolution... 1997). E. Morgani aruande tulemusel otsustas Euroopa Komisjon koostada roheline raamatu raamatukogude rollist infoühiskonnas. 1998. aasta oktoobris kiitiski Euroopa Parlament heaks Mirja Ryyaneni aruande *The Role of Libraries in Modern Societies*. Euroopa Parlamendi resolutsioonis (Resolution... 1998), mida edaspidi Euroopa Komisjoni otsusel käsitleti raamatukogude arengu roheline raamatuna, toonitati vajadust näha raamatukogusid võtmeinstituutidena riikide infopoliitikate ja nende elluviimise strateegiate koostamisel. Liikmesriikide valitsustel soovitati suurendada raamatukogude rahastamist, et tagada kõigile isikutele tasuta juurdepääs infole ning luua alus digiteeritud kultuuripärandi loomiseks, säilitamiseks ja võrgustamiseks. Dokumendis tuuakse esile peamised infopoliitika arendamises vajalikud tegevussuunad:

- juurdepääsu tagamine õigus-, majandus- ja tehnikaalasele infole, mis aitaks kaasa arengupoliitikate ja infrastruktuuride väljatöötamisele nendel aladel;
- elanikkonna infonõudluse uurimine ja analüüs;
- raamatukogu- ja infovõrkude ning tehnoloogilise infrastruktuuri väljaarendamine regiooniti, et tagada vaba teabekasutamine ja -levi;
- raamatukoguteenuste nüüdisajastamine digitaalse keskkonna muutuste kohaselt.

Telemaatika projektide lõppemise järel ei ole spetsiaalseid raamatukoguprogramme enam käivitatud. Raamatukogusid on toetatud mitme Euroopa Liidu programmi kaudu (*Phare, Tempus, Raphael, Kultuur 2000, DigiCult, eContent jt*), milles on osalenud ka Eesti raamatukogud, sealhulgas:

- *Phare* programmi raames on toetatud Eesti Patendiraamatukogu programmiga RIPP, Eesti Standardiraamatukogu programmiga PRAQ92 ja Eesti Rahvusraamatukogu Euroopa Liidu infokeskuse loomisel;
- Eesti Rahvusraamatukogu, Eesti Kunstiakadeemia raamatukogu ja Eesti Muusikaakadeemia raamatukogu osalesid aastail 1996–1998 mitmes *Tempus*'e alaprojektis;
- Eesti Rahvusraamatukogu on andnud nõusoleku osaleda partnerina projektis *Kultuur 2000*, mille eesmärk on võrguväljaannete valikupõhimõtete väljatöötamine;
- Eesti Rahvusraamatukogu osaleb aastast 2004 *eContent*'i raames projektis *reUSE*, mille eesmärk on digitaalse arhiivi loomine elektroonilistele väljaannetele;
- Eesti Rahvusraamatukogu osaleb Euroopa rahvusraamatukogude projektis *Gabriel* ning alates 2005. aastast raamatukogude digitaalseid teabevarusid koondavas projektis *Tel-me-more*.

Eestis vananenud arusaam

Eelöeldu taustal on huvitav märkida, et Eestis käsitletakse raamatukogusid ennekõike kultuuri- ja vaba aja veetmise asutustena, mitte infoühiskonna tähtsate infoasutustena. Ikka veel räägitakse raamatukogust kui arhailisest asutusest, mille põhieesmärk on oma hoidlatesse trükiseid koguda. Ometi saab raamatukogudes juba aastaid kasutada kõiki teisi andmekandjaid – helisalvestisi, videosid, CD-ROM-e jms – ning tagatud on juurdepääs paljudele tasulistele sidusandmebaasidele. Tänapäeva raamatukogu pakub ka Eestis kvalifitseeritud infoteenust, aidates leida vajalikku teavet ning luues nüüdisinfotooteid. Ainult avaliku teabe seadus märgib ära raamatukogud ametlikule infole juurdepääsu tagamisel ning siingi piirdub rahvaraamatukogude roll ruumide eraldamisega avalike internetipunktide tarbeks. Raamatukogude südametunnistusele jääb, kui nad ei ole suutnud neid võimalusi ära kasutada ning infoteenuste abil lisandväärtust luua. Ainuke ametlik dokument, mis käsitleb raamatukogude tähtsust infoühiskonnas ka Baltimaades, sealhulgas Eestis, on Balti Assamblee resolutsioon "Raamatukogud infoühiskonna arendamisel", mis võeti vastu 25. mail 2002 Vilniuses (Resolution... 2002). Dokument rõhutab raamatukogude võtmerolli infole juurdepääsu tagamisel, selle kogumisel ja säilitamisel nii traditsioonilises kui ka elektroonilises vormis ning kultuuripärandi kättesaadavaks tegemisel arvutivõrkude

vahendusel. Balti Assamblee kutsus kõigi kolme riigi valitsusi üles leidma vajalikke vahendeid nende ülesannete täitmiseks. Balti Assamblee otsused ei ole liikmesriikide valitsustele siduvad.

Eesti teabevaru ei vasta lugejate ootustele

2003. aasta kevadel korraldati Rahvusraamatukogus lugejauuring (Loddes 2003b), et selgitada humanitaar- ja sotsiaalteaduste valdkonna spetsialistide arusaamist infoühiskonnast, riigi ülesannetest infopoliitika teostamisel, raamatukogude kohast infoühiskonnas ning hinnanguid Eesti suuremate teadusraamatukogude osutatavatele avalikele teenustele. Uuringus osalejad pidasid infoühiskonna tunnuseks nii infot kui ka tehnoloogilist arengut, kuigi teabe olemasolu ning juurdepääsu sellele hinnati tehnoloogilisest arengust tähtsamaks. Valitsuse kõige tähtsamateks ülesanneteks infopoliitika teostamisel peeti rahvusliku teabevaru loomist ning informatsioonilise ja tehnoloogilise infrastruktuuri arendamist. Arvati, et riigi infosüsteemi peaks kuuluma avalik sektor tervikuna, seda ei tohiks piirata ainult riigiasutustega. Riigi teabevaru all mõisteti nii materiaalseid kui ka digitaalseid teabeallikaid. Leiti, et valitsus peaks hoolitsema riigi teabevaru loomise ja säilitamise eest. Tegelikult ei vasta Eestis kasutatav humanitaar- ja sotsiaalteaduste valdkonna teabevaru infotarbijate ootustele, mis viitab vajadusele selle probleemiga sihikindlalt ja koordineeritult tegelda.

Raamatukogusid peeti tähtsateks avaliku sektori infoasutusteks ka digitaalsete infokandjate ning uute infokanalite olemasolul. Uuringus osalejate arvates tuleks raamatukogusid käsitleda ennekõike hädavajalike infokeskustena, mitte vaba aja veetmise asutustena.

Moodustades ühe lüli ahelas, mis algab info loomisest ja lõpeb selle tarbimisega, on raamatukogude ülesanne pakkuda kõrgelt kvalifitseeritud infoteenust maailma teadusinfole juurdepääsu vahendamise, adekvaatsete ja kvaliteetsete vahendusinfoallikate loomise ning infokirjaoskuse (oskus leida, hinnata, organiseerida ja kasutada teavet) tõstmise kaudu.

Kasutatud kirjandus

Audunson, R. (2001). Is There an Information Policy? The Case of Norway. – Knowledge, Information and Democracy in the Open Society: the Role of the Library and Information Sector. Proceedings of the 9th International BOBCATSSS Symposium on Library and Information Science. Vilnius: Vilnius University, pp 29–38.

Council Resolution of 27 September 1985 on collaboration between libraries in the field of data processing. – Official Journal C 271, 23.10.1985, p 1.

Council Resolution of 25 July 1996 on electronic publishing and libraries. – Official Journal C 242, 21.08.1996, p 2.

Council Resolution of 21 January 2002 on culture and the knowledge society. – Official Journal C 32, 5.02.2002, p 1.

Council Resolution of 21 January 2002 on the role of culture in the development of the European Union. – Official Journal C 32, 5.02.2002, p 2.

Council Resolution of 25 June 2002 on a new work plan on European cooperation in the field of culture. – Official Journal C 162, 6.07.2002, p 5.

Council Resolution of 25 June 2002 on preserving tomorrow's memory – preserving digital content for future generations. – Official Journal C 162, 6.07.2002, p 4.

Declaration on the Freedom of Expression and Information adopted 29.04.1982.
Recommendations and Resolutions, 1982. Council of Europe, Committee of Ministers.
Strasbourg, 1983.

Directive 2001/29/EC of the European Parliament and of the Council on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society. – Official Journal L 167, 22.06.2001, p 10.

Growth, Competitiveness, Employment: the Challenges and Ways forward into the 21st Century (1993). White Paper. Commission of the European Communities. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Haywood, T. (1995). Info-rich – Info-poor: Access and Exchange in the Global Information Society. London [etc]: Bowker-Saur.

Hill, M. W. (1999). The Impact of Information Society: An Examination of its Nature, Value and Usage. London [etc]: Bowker-Saur.

Loddes, E. (2003a). Infoühiskond: mõiste ja teoreetilised käsitlused. – Halduskultuur 2002. Tallinn: [Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus], lk 136–150.

Loddes, E. (2003b). Raamatukogud infoühiskonna informatsioonilises infrastruktuuris. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikool, humanitaar- ja sotsiaalteaduste instituut.

Loddes, E. (2003c). Raamatukogud infoühiskonna loomisel – kas aktiivsed osalised või tulevased raamatumuuseumid? – Raamatukogu, nr 2, lk 5–9.

Loddes, E. (2004). Infopoliitika: mis see on? – Raamatukogu, nr 5, lk 5–7.

Oppenheim, C. (1998). Current UK and EU Information Policy. – Information Policy in the Electronic Age. London: Bowker-Saur, pp 45–69.

Praust, V. (1998). Tulevase infoühiskonna põhijooni. Ettekanne teadusraamatukogude seminaril. Ojaäärse, 11.08.

Resolution on the Creation of a European Library. – Official Journal C 117, 30.04.1984, p 161.

Resolution on the Information Society, Culture and Education. A 4-0325/96. – Official Journal C 115, 14.04.1997, p 151.

Resolution on the Role of Libraries in Modern Society. A4-0248/98. – Official Journal C 341, 09.11.1998, p 373.

Resolution on the Role of Libraries in the Development of Information Society (2002). Vilnius, 25 May. – <http://www.am.gov.lv/en/policy/4595/4603/4608/>

Schiller, H. I. (1996). Information Inequality: The Deepening Social Crisis in America. New York, London: Routledge..

UNESCO and the World Summit on the Information Society (2002). UNESCO. Paris. <http://www.unesco.org/> (15.03.2003).

Universal Community Service: Access for all to Internet Services at Community Level (1999). Council of Europe. Malta Conference, 2–3 November. – [http://www.coe.int/T/E/Human_Rights/media/5_Documentary_Resources/2_Thematic_documentation/Information_Society/DHMM\(2000\)008%20E%20Malta%20Conf.asp#_TopOfPage](http://www.coe.int/T/E/Human_Rights/media/5_Documentary_Resources/2_Thematic_documentation/Information_Society/DHMM(2000)008%20E%20Malta%20Conf.asp#_TopOfPage). (25.10.2004).